Tidsskriftskopi:

Alef : tidsskrift for jødisk kultur
Künstlicher, Rolf
Menneskets afmagt
1991
Nr. 6 (1991)
43-49

BestillingsId: 1776598734989

Dette materiale er indskannet og fremsendt elektronisk i henhold til aftale med COPY-DAN Tekst & Node.

Det er ikke tilladt for slutbrugeren at videresende det indskannede materiale til andre.

»Jo, ser du, flere gange i løbet af bogen bliver Athanasius Pernath forbundet med det tarokkort, der hedder pagoden. Det kaldes også narren. Narren afbildes altid sammen med en legende hund. Det er derfor, han ser, en hund, da han forlader fængslet. Han befinder sig nu i narrens position.«

»Hvad vil det sige?« spurgte jeg, stadig uden at forstå noget.

»Narren,« sagde hun, »er både begyndelsen og enden. Han er ånden, der begynder på sin rejse for at søge erfaring. Men han er også ånden, når denne rejse næsten er tilendebragt, det sidste trin før den fuldkomne indsigt. I kabbalaens billede af livets træ befinder narren sig på det sidste stykke, der fører til kronen, hvor det kvindelige og det mandlige finder sammen i harmoni. Sådan er det også hos Jung. Der er narren både det uskyldige barn og den, der slutter cirklen.«

»Og hvad så med den hængende mand?«

»Det er også en hentydning til et tarokkort. Den hængte mand. Han har kastet sig med hovedet først ned i sindets dybder. Han symboliserer indsigt og indvielse.«

»Og hvad så med hermafroditten? Hvor kommer den ind?«

»Det er jo netop kronen på livets træ, sådan som det ser ud i Kabbalaen. Det er det androgyne, mand og kvinde forenet. Helhed. Den højeste bevidsthed. Det er jo der Athanasius Pernaths søgen ender i det usynlige hus for enden af Alkymistgaden, hvor han bor bag en port, hvis fløje viser de to køn forenet i hermafroditten. Miriam, den lille mørke jødinde fra ghettoen, der som den eneste af bogens kvinder, står for det rent åndelige, det er hende, han lever sammen med i det usynlige hus.«

»Hm,« sagde jeg, »foreningen af det kvindelige og det mandlige?«

Min elskede nikkede bekræftende og sendte mig et blik, der fik mig til at lægge bogen fra mig.

Det er sådan, jeg husker den sommer, hvor Prag og Meyrink og min elskede i forening lærte mig, at der altid står mere på siderne, end man skulle tro. Hvis læsning bliver ens profession er man tilbøjelig til at glemme det. Hvad værre er: Det sker, at man også glemmer det i livet.

Så er der kun kærligheden, der hjælper.

»Jamen Golem,« vil min læser måske indvende, »hvad med en konklusion?«

Jeg kan kun svare, at den vil jeg tænke over, mens jeg læser videre i min elskedes øjne.

Menneskets afmagt

Om Golem-legenden

Rolf Künstlicher

Legenden om Golem er en ældgammel jødisk myte om hvorledes mennesket forsøger at overvinde dets skrøbelighed ved selv at blive Gud, og som Han kunne skabe et væsen af det døde ler. Mange seklers legender fortæller os om hvorledes mennesket forsøger at overskride sine egne begrænsninger og at ophæve forskellen mellem menneske og Gud: For ikke at være underkastet Hans almagt.

Menneskehedens historie er præget af en selvdestruktion, som på grundlag af en tryg tilværelse kan forekomme ubegribelig, men spørgsmålet er om man ikke bør betragte menneskets selvdestruktivitet som en naturlig del af dets eksistens. Gransker vi vor måde at opføre os overfor hinanden på, forekommer det at være en meget tynd hinde som beskytter os mod at give os hen i vor lyst til at herske over andre, at få udløb for vor blodtørst og lysten til at kunne beherske egen tilværelse. Vi ønsker selv spille rollen som Gud, fordi vi så selv kan beherske liv og død. Når afstanden mellem menneske og Gud nedbrydes, findes der ingen Gud og så er der ikke længere noget der lægger bånd på vor destruktivitet. Alligevel besidder vi også kræfter som stræber mod omsorg og kærlighed, hvilket ikke mindst bibelen vidner om. I Det Gamle Testamente overleveres Selvbesindelsens Lov som Moses gav os den, hvor mennesket pålægges at underkaste sig Herrens vilje. I kontrast til denne selvbesindelse står underværk og forbrydelser mod menneskeheden, som det nok først er lykkedes os at overbyde i dette århundrede. Man kan måske udtrykke det således, at bibelen beretter om den uundgåelige spænding mellem det overordnede og hellige princip, at mennesket skal besinde sig i forhold til Gud, og den fristelse som mirakler og vidundere udgør; sindbilleder som gør at mennesket alligevel tør håbe på at tilværelsens rammer kan overskrides.

I »En illusions fremtid« siger Freud: »Jeg har forsøgt at vise at de religiøse ideer opstår ud fra de samme behov som alle andre kulturelle fremskridt; af nødvendigheden for at forsvare sig mod en overvældende natur«. I Freuds perspektiv er religiøse ritualer og mytologier en måde at udløse psykiske konflikter på. Myten er det underbevidstes måde at forsøge på at løse den uløselige konflikt og til at anvise udveje af konflikten.

Et sådant perspektiv kan udvide vor forståelse for hvorledes menneskets håndterer dybe konflikter uden at religionen tilintetgøres. Det lille barn formår ikke at

overskue en kompliceret verden, hvor dets drifter mødes af omverdenens forbud. Barnets magiske forestillingsverden, hvor ønsker og opfyldelsen af dem går ud i et, udgør en bro mellem disse modsætninger. Åbenbart udgør de magiske forestillinger en slags fond, hvor al tankegang er evigt tilstede. Kløften mellem kravet om hvorledes verden burde opfylde alle mine behov, og den hårde virkelighed, er magiens kilde. Gennem magien tryllebindes vor indre verden og vi kan vende tilbage til vor barndoms ønskelandskab og bearbejde og genskabe den, men når magien for enhver pris skal virkeliggøres, er den menneskelige katastrofe imidlertid nær.

Golem-legenden er som følge heraf en beretning om hvorledes disse magiske forestillinger kommer mennesket til hjælp, således at vi kan udholde tilværelsens lunefuldhed og grusomhed. Den beretter for os om hvorledes grænserne mellem ønskedrømmen og dens virkliggørelse ophæves. Af legenden kan vi lære, at vort håb er at alt er muligt, på samme måde som for Herren, da han skabte verden. »Og Gud sagde: Der blive lys!'. Og der blev lys«. Legenden indeholder også en advarsel mod at forsøge at gøre legenden til en realitet.

I året 1592 forsvandt et barn i Prag. Man var bange for at barnet var blevet myrdet. Mistanken faldt straks på jøderne, eftersom deres påskehøjtid, pesach, var nært forestående. Med jævne mellemrum anklagedes jøderne, når et kristent barn forsvandt, for at have ofret barnet for at skaffe blod til bagningen af det usyrede brød, matza. Der var aldrig mangel på falske vidneudsagn. Den katolske pater, Tadeusz, fremkaldte ved sine beskyldninger en pogromstemning i bybefolkningen. Det myrdede barns blod skulle hævnes. Denne gang slog alt dog fejl for folkemasserne, thi blandt jøderne fandtes der et kolossalt væsen, som de kaldte Jossele Golem. En monstrum som stumt forsvarede jøderne og skræmte de kristne bort. Ifølge en version af legenden fandt Golem barnet gemt i en kælder. Han kunne derigennem vise, at det var pater Tadeusz som havde anbragt barnet der, samtidig med at han beskyldte jøderne for blodtørst og blodofring.

Det var ikke første gang jøderne beskyldtes for et ritualmord. Anklagen havde nærmest udviklet sig til en tradition og havde rødder i den præ-kristelige tid, men efter Kristi korsfæstelse fik den ekstra tyngde. I Mattæus-evangeliet nægter jøderne at befri Jesus og hele folket råbte: »Hans blod komme over os og vore børn«. (Matt 27:25), et citat som de kristne ofte anvender for at retfærdiggøre deres had til og angst for jøderne. Den første skriftlige anklage om blodsoffer stammer fra England, som ikke frem til dette tidspunkt havde haft nogen jødisk indvandring.

Umiddelbart inden en påskehøjtidelighed i slutningen af 1100-tallet forsvandt en dreng i den engelske by Norwich. Nogle få år forinden var der indvandret nogle jøder fra kontinentet og mistanken faldt derfor på de fremmede. Måske havde de korsfæstet ham? Måske havde de brugt hans blod til bagning af usyret brød? For alle og enhver vidste jo at der hvilede en forbandelse over de fremmede, som jo havde ofret Jesus Kristus. Ganske rigtigt fandt man drengen svært lemlæstet, og da man nogen tid senere havde valgt en ny biskop, begyndte der at ske undere, der hvor drengen

var blevet begravet. Man forstod straks at drengen var en helgen. Menneskene valfartede til stedet for at få del i miraklerne, til gavn både for kirkens og byens økonomi. Nye undere begyndte at ske rundt omkring i England i sammenhæng med at jøder anklagedes for at ofre kristne børn. Beskyldninger om blodsoffer fortsatte til den sidste jøde var blevet dræbt eller landsforvist, og hadet fremelskedes ved hjælp af et religiøst trossystem. Det skulle vare 600 år før man atter tillod jøder i England. Blodsoffer-anklagen spredtes over hele kontinentet og bidrog til at gøre det sværere for omvandrende jøder at bosætte sig.

Ofrene forsøgte ofte at overvinde deres magtesløshed ved hjælp af hemmelig magi. Således var det også i Prag, hvor rabbi Löw var ghettoens religiøse overhoved. Han kendte til kabbalaens mystik og hemmelige ritualer og forudså i en drøm, at der ville ske et barnemord og at dette ville udløse en pogrom. I drømmen åbenbarede Gud sit unævnelige navn for rabbi Löw og hvorledes rabbien ved hjælp af det hellige navn kunne skabe en Golem. Morgenen efter gik rabbi Löw med to fortrolige til ned flodens bred og lavede en lerfigur. Han afsluttede de hellige ritualer med at skrive det hebraiske ord for sandhed, emet, på figurens pande. Lerfiguren begyndte at rødme, rejste sig og nikkede. Rabbien forstod at skabningen var stum og gav den navnet Golem.

Allerede i skabelsesberetningen giver Gud skikkelse til et væsen dannet af jordens støv, Adam. Det hebraiske ord Golem, som betyder »uformelig masse«, forekommer kun én gang i bibelen, der hvor Guds og Adams almægtige egenskaber beskrives: »Som foster så dine øjne mig, i din bog var de alle skrevet, dagene var bestemt, før et eneste af dem var kommet«. (Salmernes bog, 139:16). Adam var fra begyndelsen alvidende og altseende, endnu ikke formet, en Golem. Adam bliver først menneske i det øjeblik han får adgang til Ordet og kan opfatte verden.

Man kan måske forestille sig at spædbarnets første verdensopfattelse går ud på at det er totalt almægtigt, men desillusioneres i og med at virkeligheden trænger sig på. Barnet tvinges da til at anvende ord i stedet. Det opfattes som en krænkelse, og som om det bliver drevet ud af paradiset.

Rabbi Löw var i overenstemmelse med en ældgammel tradition, da han skabte sit kunstige menneske. Ideen om at Adam var ligeså almægtig som Gud, inden han blev til et menneske, har beskæftiget religiøse mystikere til alle tider. ORDET er helligt og har skabelskraft og Adam skabte på samme måde som Gud, da han med hjælp af ord opkaldte dyre- og planterigets forskellige arter. Ud af denne mytologi opstod tanken om at fromme mænd kunne fremkalde liv kun ved hjælp af ord. Profeten Jeremias og hans søn Ben Sira siges også at have skabt en Golem. Efter tre års studier skabte de en mand på hvis pande der der stod »Gud er sandheden«. Den nyskabte skrabede imidlertid selv bogstavet alef bort med en kniv og ordet emet, forandredes til met, død. Nu stod der at Gud er død.

I skabelsesberetningen får »ordet« en central plads. I den jødiske mystik, Kabbalaen, er hvert bogstav og dets kombinationer i de fem Mosebøger, af guddommelig oprin-

delse og anvendes af Gud som et slags kort i Hans skabelsesakt, thi ordet kommer før skabelsesakten. I Det Nye Testamente siger Johannes: » I begyndelsen var Ordet, og Ordet var hos Gud og Ordet var Gud«. (Johannes 1.1). For børn der tilegner sig sproget bliver tingene og begivenhederne først til virkelighed når de benævnes, præcist som for Adam. Det er kun Gud der kan give mennesket adgang til ordet, og at Golem var stum, er en væsentlig detalje, ellers ville det være en hån mod Gud.

Jeremias og hans søn stræbte efter indsigt i Guds skabelsesakt for at kunne erfare *Schechina*, Guds nærvær. Kun i ekstasen kunne de fromme mænd gå op i og smelte sammen med det usynlige. Det var de udførlige ritualer og meditation der frembragte ekstasen, så de kunne forglemme sig selv og overskride deres egne grænser og få adgang til Guds skabelseskraft, således at de selv kunne skabe en Golem. At skabe en Golem blev resultatet af en indre begivenhed, en mystisk åbenbaring, som var noget helt andet end at skabe en faktisk Golem. At gøre det usynlige synligt og give Gud menneskelige dimensioner ville være at skabe en afgud og bidrage til Guds død. Ordet bliver derfor både et symbol for det usynlige og for tilværelsens skrøbelighed og menneskets ufuldkommenhed.

Under middelalderens omvæltninger blev Golem-legenden anvendt til andre formål end tidligere. Korstogene og »Den Sorte Død« var tegn på og betingelsen for en almen afmagt. Menneskets modstandskraft over for at give afløb for sine destruktive kræfter var blevet svagere. Jøderne blev påført rollen som syndebuk og legitimerede dermed hændelser, der kom til at spille en stor rolle for den politiske ligevægt mellem magthavere og undertrykt befolkning. Europas katastrofale tilstand bidrog til almen primitivisering, og korstogene kan anses for en konsekvens af dybe socialt og religiøst farvede konflikter. Dette drev de kristne mod Jerusalem for at hævde deres religion og for at hævne sig for jødernes modstand mod Kristus. Korstogene var et renselsesbad og blev kittet der holdt Europas folk sammen. Raseriet mod en ubønhørlig virkelighed, hvor pesten hærgede skånselsløst, fik udløb i en nedslagtning af jøder i Europa og Palæstina.

Hadet fik næring i forvisningen om jødernes ansvar for den straf, som Gud havde pålagt menneskeheden i form af Den Sorte Død. Hadet blev nærmest forstærket, da det viste sig at jøderne døde i mindst samme udstrækning som alle andre, da man så også måtte værge sig mod sin egen del af skylden. Da volden først havde fået fodfæste, indgik jøderne i et mønster af skyld, had og løgne, og deres rolle blev vigtig for at bekræfte omgivelsernes forventninger, så undertrykte impulser kunne få frit løb. Jøderne fastholdt deres usynlige Gud og den Hellige Lov, Gudfaderens ord, og tilskrev Ham magten over liv eller død. Det var en provokation overfor såvel den verdslige som den kirkelige magt.

Jøderne anså sig for at være symbolernes og de grundlæggende humanistiske ideers vogtere. De nægtede at tro på (Jesus som) Messias – på at utopien ville blive virkeliggjort – men som følge af den forøgede undertrykkelse forvandledes Golem-legenden til en gengældelses-legende. Legenden illustrerer nu hvorledes virkliggø-

relsen af det symbolske går hånd i hånd med håbet om frelse, men samtidig viser den også det farlige i at gøre Golem til en afgud. Den hårde middelalder-virkelighed fremkalder Faderfigurens kollaps.

Ved at tie og lukke øjnene overfor jøden og fornægte hans ret til at være anderledes, åbnes sluserne for de destruktive kræfter. Jøden bliver til et ikke-menneske, som besidder alt det uacceptable. Oprettelse af ghettoerne i middelalderen forstærker fremmedgørelsen og jøderne bliver et let offer for befolkningens primitive ideer, en tradition som opretholdes op til vore dage. De symbolladede skældsord afspejler de andres foragt for svaghed, dvs. for egenskaber hos dem selv som barn. Et forladt, skamfuldt og foragtet barn; menneskelige egenskaber som ofrene identificerer sig med og derigennem oplever som deres egen selvforagt. Golem, den vanskabte, bliver således både et svar på trangen til oprejsning, men også en afskygning af det indre sindbillede – selvforagten.

Man kan følge hvorledes den europæiske kultur primitiviseres som en følge af middelalderens katastrofer. Selv om man også tidligere havde troet på magiens skjulte kræfter, havde den klare tro på Guds magt en hæmmende effekt, men nu kunne man ikke længere opretholde forskellen mellem det usynlige og det menneskelige. Den verdslige og den kirkelige magt puster til ilden og tillader at jøderne dæmoniseres og at volden kan få frit løb. Også den jødiske kultur rammes af den almindelige regression og Golem-legenden forvandles fra en mystisk oplevelse til drømmen om en virkelig skikkelse, et magisk og uovervindeligt væsen. Således som Golem-legenden fra Prag bærer vidnesbyrd om.

Magi, overtro og overtroiske skikke bliver fremherskende og der opstår en flora af sagn med varierende indhold. Golem bliver til en skikkelse – en projektion – der præcis som for det lille barn, overskrider de gængse livsvilkår og står uden for tilværelsens begrænsninger. Der dukker nu personer op med krav på at være Messias. Som altid i perioder af fornedrelse, skal de frelse det lidende folk. Længslen efter Kong Davids ætling, som skal genoprette det jødiske kongerige, bliver dominerende. Verden skal befries fra alle lidelser og uretfærdigheder og Nådens lys skal ramme hver en sjæl; en verden uden modsætninger og uden konflikter, hvor lammet beder sammen med løven.

Rabbi Löw opfordres i sin drøm til at tilvirke en Golem for at redde ghettoen. Ifølge legenden er Golem rabbiens almægtige forlængede arm. En tjener som rabbien har fuldstændig kontrol over. Golems uovervindelighed overføres til rabbi Löw og dermed til hele den ydmygede jødiske befolkning. Disse får gennem Golem oprejsning og hævn over alle ydmygelserne. Deres Gud har dermed ligeså stor magt som de kristnes. Denne illusoriske almagt er et udtryk for et verdensbillede, hvor magt og kontrol er det mest centrale; en begivenhed i menneskets individuelle udviklingshistorie, hvor man endnu ikke er sikker hvad der er ægte og hvad der er bedrag. Golem har karakter af en uægte skabning, en passiv, men almægtig tjener, en forlængelse af sin skaber, et stumt væsen som aldrig får adgang til ordet så han kan lære verden at kende og forstå adskillelsen og Loven. Isac Bashevis Singer skildrer i sin

version af Golem hvorledes rabbineren reagerede på sin skabelsesakt: »Han følte også en slags medlidenhed med sin Golem. Det forekom ham at han så en slags forbavselse i hans øjne. Det føltes for rabbineren som om hans øjne spurgte: 'Hvem er jeg? Hvorfor er jeg her? Hvad er mit væsens hemmelighed?' Rabbi Leib så ofte det samme forvirrede udtryk i nyfødte børns øjne eller i dyrs øjne«. 1).

Hvad psykoanalysen kalder en »anal« verdensopfattelse finder udtryk hos voksne som lysten til at bemægtige sig og få kontrol med andre, med den hensigt at kompensere for sin egen afmagt og holde konfliktfyldte behov og impulser i skak. Mennesker bliver ombyttelige og fungerer kun for at opfylde at eliminere alle forhindringer, frustrationer og uligheder, som minder om den ubønhørlige virkelighed. Thi enhver ulighed er en krænkelse. Magien som tænkemåde bliver dominerende, der hvor ønsket og opfyldelsen af dette går ud i et.

Renæssancens Golem forvandledes fra en metafysisk lignelse til drømmen om hævneren. Golem reduceredes til en uovervindelig bodyguard for den lokale rabbiner og blev et redskab til at denne kunne bevare sin egen overlegenhed. Usårlighedsmyten findes i utallige versioner og ligesom i Tarzan-historierne indeholder den tanken om at kunne klare sig uden voksne eller være født uden forældre.

Men bagom det strålende sindbillede lurer hudløshed og selvforagt. Golem fra Prag slider sig pludselig løs fra sin mester, rabbi Löw, går bersærkergang på sabbatten, og truer hele menigheden. Rabbi Löw tvinges til at fjerne bogstavet alef fra Golems pande, således at ordet emet, sandhed, forvandles til met, død, og Golem falder sammen i en sky af støv. Som et lynnedslag afsløres prisen for ønskedrømmene. Det der skulle være en beskyttelse, viser sig at være en trussel; ukontrollerbar vender Golem sig mod sin herre, netop på hviledagen og bliver ved sin død til støv. Både oprejsningen og dens bagside, en ukontrollerbar selvødelæggelse, er således vævet ind i legenden.

I menneskets forsøg på at overskride sine egne grænser, viser Golem-legenden os et portræt af mande-kønnet. Ved at skabe en Golem fastholder de fromme mænd illusionen om at være selvforsørgende og magtfulde. Alligevel fastholder de mistanken om deres egen afmagt. Den stumme tjener Golem repræsenterer måske i sidste instans en brøstfældig faderfigur, som kun er i stand til at yde beskyttelse i legendernes verden; en far som ikke engang formår at skabe et ægte væsen, men kun en overflade, der virker magtfuld, men ikke er det. At Golem var af ler, dvs. et ikkemenneske, er omverdenens sindbillede. Men det er også den jødes sindbillede af sig selv der stumt accepterer en ubarmhjertig verden.

Foragt og selvforagt afføder misundelse og had. Det fælles had til det anderledes, beskytter en mod svaghed, ensomhed og eftergivenhed, men prisen er at verden opfattes i termer som: herre og slave eller bøddel og offer. Fremmede trosretninger, og de foragtede, fx kvinder eller jøder, skulle fornægtes eller tilintetgøres, helst af de foragtede selv. Kun mænd kan skabe en Golem. Kvindernes tilstedeværer er uvæsentlig, ja nærmest krænkende, thi var det ikke Eva der svigefuldt fik os alle til at deltage i

syndefaldet. Ikke mindst inden for den religiøse mytologi fornægtes mandens og kvindens forening og at det er nødvendigt med to forskellige køn for at kunne avle børn. Hvorfor er det så farligt med to forskellige køn? Hos drengen bliver de krænkede erfaringer til en opfordring til at lukke øjnene overfor virkelighedens modsigelser. Findes der en mere åbenlyst fremmedgjorthed end når mand og kvinde forenes, et enestående forhold, som åbenlyst minder én om éns egen utilstrækkelighed?

Golem-legenden giver substans til vor eksistentielle angst, præcis ligesom bibelen med dens religiøse synspunkter anskueliggør og giver skikkelse og dimension til de fantasier, som vi frygter aller mest. Vi skaber legender så vi kan overvinde vor uformåen og forvirring over det ufattelige. Både i legenden og i fantasien om Utopia drømmer vi om en anden virkelighed. Lige netop i det øjeblik vi tror vi har realiseret visionen, bliver det usynlige forvandlet til aske. Når legendernes og sagaernes dæmoner opfattes som virkelige, blive hekse, jøder eller andre udstødte tilintetgjort og fantasiens dæmoner er sluppet ud i det fri. De er ikke længere skikkelser som man forsøger at håndtere i den indre verden. Når legenden opgives, ødelægges sindbilledet.

Oversat fra svensk af Kurt Hartogson.
Bearbejdet af Lasse Dencik.

1) Singer, Isaac Bashevis: Jætten Golem. Singer kalder ham Leib på jiddisch.